

ARTIKEL – REFLECTIES OP *GOD IN NEDERLAND 1966-2024*

Nederlandse christenen met een niet-westerse migratieachtergrond

Madelon Grant*

Abstract

For the first time, the study *God in the Netherlands 1966-2024* has taken migration background into account in its analyses. This reflects the changes in Christian communities in the Netherlands as a result of migration since 1966. Around one million Christians with a migration background now live in the Netherlands. This article focuses on how the developments outlined in *God in the Netherlands* are affecting Christian communities with a non-Western migration background in the Netherlands. I highlight a number of themes that are relevant to these communities. For each theme, I summarize the information that can be obtained from *God in the Netherlands*, supplementing it with data from other studies and practical experiences. While many of the developments addressed in *God in the Netherlands* are relevant to non-Western migrant Christians, their starting point is different. First generation migrants are rarely socialized in a secular or secularizing society—they enter it at the moment of migration. This article highlights some of the implications of this.

Keywords: migrant Christians, God in Nederland, social engagement, public domain, social and religious change

Inleiding

In *God in Nederland 1966-2024* (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025) is voor het eerst migratieachtergrond als achtergrondkenmerk meegenomen, naast generatie,

* Madelon Grant (madelon@skinkerken.nl) is werkzaam als algemeen coördinator bij SKIN, Samen Kerk in Nederland, de landelijke koepelorganisatie voor en door kerken met een migratieachtergrond in Nederland. Ze is in 2004 als religiewetenschapper afgestudeerd aan de Universiteit Leiden en werkt sinds 2010 in verschillende hoedanigheden met de internationale en migrantenkerken in Nederland.

opleidingsniveau en geslacht. Deze vernieuwing reflecteert de veranderingen in het christendom in Nederland als gevolg van migratie sinds het onderzoek begon in 1966. Inmiddels leven er in Nederland zo'n één miljoen christenen met een migratieachtergrond (De Hart en Van Houwelingen 2018). Aangezien betrouwbaar statistisch onderzoek naar christenen met een migratieachtergrond beperkt is, zijn de gegevens van *God in Nederland* zeer welkom.

In dit artikel zal ik een aantal thema's uit *God in Nederland* uitlichten. Hierbij heb ik gekozen voor thema's die een specifieke betrekking hebben op christenen met een niet-westerse migratieachtergrond (voor het gemak: migrantenchristenen). Ik beperk me tot christenen met een niet-westerse migratieachtergrond omdat uit *God in Nederland* herhaaldelijk blijkt dat westerse migranten maar weinig afwijken van Nederlanders zonder migratieachtergrond. Centrale vraag is hoe de ontwikkelingen zoals geschetst in *God in Nederland* doorwerken in christelijke geloofsgemeenschappen met een niet-westerse migratieachtergrond. Per thema schets ik kort de informatie die uit *God in Nederland* te destilleren valt over Nederlandse christenen met een niet-westerse migratieachtergrond. Dit vul ik aan met overige onderzoeksgegevens en met praktijkervaringen uit mijn werk voor Samen Kerk in Nederland (SKIN), de landelijke koepelorganisatie voor en door kerken met een migratieachtergrond in Nederland. Tot slot zal ik enkele reflecties en conclusies delen.

Voor aanvang maak ik graag twee kanttekeningen. Allereerst zijn migrantenchristenen een zeer diverse groep: ze hebben verschillende culturele achtergronden, behoren tot verschillende denominaties, en zijn om verschillende redenen en in andere periodes naar Nederland gekomen. Ten tweede is het onderzoek naar deze geloofsgemeenschappen beperkt en versnipperd, en ook de informatie in *God in Nederland* blijft enigszins summier. Over de meer dan 300.000 oosters- en oriëntaals-orthodoxe christenen in Nederland is bijvoorbeeld geen aparte informatie beschikbaar; de rooms-katholieken, leden van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en van kleine orthodoxe protestantse kerken zijn wel apart benoemd. Dit artikel is gebaseerd op de momenteel beschikbare informatie.

Algemene informatie

God in Nederland brengt langere termijn ontwikkelingen in kaart aan de hand van drie dimensies van kerkelijke godsdienstigheid: *belonging* (kerkklidmaatschap), *believing* (geloofsovertuigingen), en *behaving* (kerkelijke praktijken). Waar het migrantenchristenen betreft worden vooral een aantal zaken bevestigd.

Allereerst heeft de Rooms-Katholieke Kerk meer leden met een migratieachtergrond (16% in totaal) dan de PKN (8%), wat in lijn is met de aard van de Rooms-Katholieke Kerk als wereldwijd kerkgenootschap. De groep kleine orthodoxe protestantse kerken heeft van alle denominaties het hoogste percentage leden met een migratieachtergrond (23%). De auteurs vermoeden dat dit met name leden zijn van de pinksterbeweging die wereldwijd breed verspreid is (Kregting et al. 2025, 47-48). Ten tweede beschouwen niet-westerse migranten zichzelf vaker als gelovig, geloven ze vaker in een God of hogere macht, participeren ze vaker bij een geloofsgemeenschap, gaan vaker naar de kerk en bidden ook vaker dan Nederlanders zonder migratieachtergrond (Kregting et al. 2025, 72-73). Deze gegevens zijn niet verrassend maar wel kenmerkend voor niet-westerse migrantenchristenen: het geloof is belangrijk voor hen.

Socialisatie en secularisatie

Secularisatie onder migrantenchristenen is nog weinig onderzocht. *God in Nederland* beschrijft niet-kerkelijkheid of seculariteit als de sociale norm in de Nederlandse samenleving, waar veel Nederlanders geleidelijk maar succesvol in gesocialiseerd zijn geraakt (Kregting et al. 2025, 76-77). Voor de meeste niet-westerse migrantenchristenen is geloof (in welke vorm dan ook) wel de sociale norm in herkomstlanden. Wanneer zij naar Nederland migreren en hier geconfronteerd worden met een samenleving waarin niet-kerkelijkheid de norm is, is er geen sprake van een geleidelijk proces van socialisatie of van een samenleving die in de loop van enkele decennia verandert. Migrantenchristenen komen naar Nederland met een ‘expectation that [Europeans] would still be Christians today’ (Koning 2011, 83). De ontdekking dat dat niet meer het geval is en dat de meerderheid van de Nederlanders niet (meer) kerkelijk is, wordt ervaren als een *shock* (Koning 2011, 104).

Volgens *God in Nederland* zijn niet-westerse migrantenchristenen naar verhouding minder vertegenwoordigd onder de groep seculieren (5%). Nu zou secularisatie van migranten beschouwd kunnen worden als een vorm van integratie in de dominante samenleving, maar de data laten zien dat daar weinig sprake van is. Het hoge percentage (19%) niet-westerse migrantenchristenen onder de groep ongebonden spiritueel-gelovigen, een groep omschreven als in ‘meerderheid voormalige kerkleden die de band met de kerken weliswaar hebben verbroken, maar niet het geloof volledig overboord hebben gegooid’, is opvallend (Kregting et al. 2025, 46). Een verklaring zou kunnen zijn dat men na migratie naar Nederland kerklidmaatschap tijdelijk *on hold* zet. Na de grote levensgebeurtenis die migratie is, moeten mensen opnieuw keuzes maken: welke kerken zijn er in hun nieuwe omgeving, waar voelen ze zich thuis, en waar vinden ze antwoorden op hun levensvragen in de confrontatie met

een vreemde omgeving? Ook voorgangers van migrantenkerken worden zelf aanvankelijk geconfronteerd met deze vragen. Uit onderzoek (Wielzen 2022) blijkt bijvoorbeeld dat buitenlandse rooms-katholieke missionarissen die in Nederland komen wonen en werken zich over het algemeen goed aanpassen, maar (naast de taal) de meeste moeite ervaren met de geseculariseerde Nederlandse samenleving en de wijze waarop hierin geloof wordt beleden. Het kost tijd om de vertaalslag naar de nieuwe context te maken, een proces dat je ‘geloofsinburgering’ zou kunnen noemen (term ontleend aan Esther van Schie).

In *God in Nederland* wordt gesteld dat velen zonder kerklidmaatschap uiteindelijk seculariseren. Of dit betekent dat de 19% ongebonden spiritueel-gelovigen met een niet-westerse migratieachtergrond uiteindelijk tot de seculieren gaan behoren, zal de toekomst uitwijzen. Het is ook mogelijk dat naar mate kerken er beter in slagen om antwoorden te vinden op aan migratie gerelateerde zingevingsvragen en gelovigen met een migratieachtergrond leren begeleiden bij het proces van geloofsinburgering, (een deel van) deze groep uiteindelijk weer een geloofsgemeenschap vindt waar men zich thuis voelt.

Identificatie met Nederland

Volgens *God in Nederland* vindt een relatief hoog aandeel niet-westerse migranten (56%) religie van belang voor de Nederlandse identiteit, en vindt 72% het geen goede zaak als kerken verdwijnen. Onder Nederlanders zonder migratieachtergrond is dat 41% respectievelijk 61% (Kregting et al. 2025, 112-14). De koppeling tussen de Nederlandse identiteit en het christendom is dus relatief sterk bij niet-westerse migrantenchristenen. Ze hebben vaak teleurgestelde verwachtingen over hoe christelijk Nederland nog is, en waarschuwen dat Nederland de eigen – christelijke – identiteit niet mag kwijtraken of vergeten.

God in Nederland onderzoekt in hoeverre religie functioneert als sociaal bindmiddel en van invloed is op de sociale cohesie in de samenleving (Kregting et al. 2025, 79). Men stelt dat religie de samenhang in de samenleving kan versterken of verzwakken: verzwakken als de eigen exclusieve identiteit wordt benadrukt en afgezet tegen andersgelovigen, versterken als betrokkenheid van mensen op elkaar, een gedeelde identiteit en gezamenlijke normen en waarden centraal staan. Deze vraag is vaker gesteld over migrantenkerken, maar dan vanuit specifieke politieke zorgen. Sommige Nederlanders vrezen dat als migrantenchristenen eigen kerken starten waar ze hun moedertaal spreken, ze zich isoleren van de Nederlandse samenleving en daarmee hun integratie hinderen. Maar net zoals bij alle geloofsgemeenschappen hangt het er van af hoe religie in migrantenkerken wordt ingezet: als uitsluitingsmechanisme

of als sociaal bindmiddel. Onderzoek laat zien dat in werkelijkheid veel migrantenkerken zich maatschappelijk inzetten, sociale betrokkenheid op andere mensen stimuleren en hun leden juist helpen te integreren (Castillo Guerra, Glashouwer en Kregting 2008; Van den Toorn et al. 2020; Van der Meer 2010).

Het christelijke geloof is voor migrantenchristenen een bindmiddel om zich te verbinden met de – in hun ogen christelijke – Nederlandse identiteit en met christenen zonder migratieachtergrond. Deze verbinding helpt hen om zich thuis te gaan voelen (*belonging*). Het besef dat christenen in Nederland inmiddels een minderheid zijn geworden, daalt inmiddels wel in. Naast de aanvankelijke schok en teleurstelling is ook een andere tendens zichtbaar, die je een missionaire reflex zou kunnen noemen. Deze reflex uit zich in een specifieke (religieuze) interpretatie van de reden waarom zij in Nederland aanwezig zijn: men ervaart de opdracht om het christendom in Nederland te revitaliseren (Koning 2011). Nederland is missiegebied geworden voor missionarissen uit het buitenland.

God in Nederland onderzoekt ook hoe bepaalde niet-religieuze momenten in meer of mindere mate een gevoel van verbondenheid tussen Nederlanders kunnen creëren (Kregting et al. 2025, 98 e.v.). In mijn ervaring resoneren bepaalde niet-religieuze momenten, zoals Koningsdag en sportevenementen, ook bij migrantenchristenen. Herdenking van momenten uit de Nederlandse ‘vaderlandse’ geschiedenis liggen vermoedelijk vaak wat anders. De eerste generatie migranten voelt zich ook verbonden met hun herkomstland, en de rol die Nederland in het verleden in sommige herkomstlanden heeft gespeeld was niet altijd ongecompliceerd positief, denk aan het koloniale en slavernijverleden.

Migratie

Uit *God in Nederland* blijkt dat kerkleden in het algemeen een iets gereserveerdere houding hebben dan niet-kerkelijken ten opzichte van de aanwezigheid van mensen met een migratieachtergrond. Zo vindt 51% van de katholieken en 56% van de PKN-leden dat er te veel migranten in Nederland wonen, terwijl maar 44% van de seculieren en 30% van de Nederlanders met niet-westerse migratieachtergrond deze stelling onderschrijft (Kregting et al. 2025, 140-41, 181). Terwijl christenen zonder migratieachtergrond dus een iets gereserveerdere houding hebben ten opzichte van de aanwezigheid van mensen met een migratieachtergrond, hopen migrantenchristenen vaak dat het gezamenlijke geloof juist voor verbinding zorgt. Dat dit soms spanningen oplevert in de onderlinge relaties herken ik uit mijn werk bij SKIN.

Het gegeven dat 30% van de migranten vindt dat er te veel migranten in Nederland wonen, kan verrassend overkomen. Migranten zijn echter in mijn ervaring niet per se pro-migratie, de meningen zijn verdeeld. Velen willen zelf geen 'migrant' genoemd worden, en veel kerkleiders willen niet dat hun kerk een 'migrantenkerk' genoemd wordt, ook al bestaat de gemeenschap grotendeels uit gelovigen met een migratieachtergrond, omdat zij dit ervaren als stigmatiserend en ze ook Nederlanders zonder migratieachtergrond willen bereiken. Voor velen lijken hun religieuze overtuigingen, hun positie in de familie en op het werk, en hun (bi)culturele achtergrond bepalender voor hun identiteitsbeleving dan het gegeven dat ze ooit van het ene land naar het andere zijn verhuisd.

Eén reden waarom sommige Nederlanders met een migratieachtergrond niet pro-migratie zijn, kan te maken hebben met loyaliteit. Men wil met behoudende migratiestandpunten aantonen dat hun loyaliteit bij Nederland ligt, dat ze erbij willen horen. Zoals een voorganger het omschrijft in antwoord op de vraag waarom migranten op de PVV stemmen (Verry Patty in Grant 2019): 'Mensen hebben een verlangen om bij de top te horen, en Nederland is de top, denken ze. Ze willen bij de winnaars horen, bij degenen die het voor het zeggen hebben.' Een andere gehoorde redenering is dat omdat bepaalde migranten misbruik maken van het Nederlandse systeem, het voor andere migranten die wél legitieme verblijfsredenen en goede intenties hebben zo moeilijk is geworden om hier geaccepteerd te worden. Tot slot zijn sommigen terughoudend specifiek jegens migranten met een niet-christelijke identiteit, omdat men Nederland als christelijk land beschouwt en het belangrijk vindt dat dat zo blijft. Dit zijn echter allemaal minderheidsopinies, zoals *God in Nederland* aantoont.

Publieke rol, onderwijs en politiek

Volgens *God in Nederland* zijn niet-westerse migranten enigszins 'positiever over de publieke rol van religie en de kerken, zien [ze] de kerken liever niet verdwijnen en hebben [ze] ook iets meer vertrouwen in de kerken' (Kregting et al. 2025, 115, voetnoot 127). 72% van de Nederlanders met niet-westerse migratieachtergrond vindt het geen goede zaak als de kerken verdwijnen (tegenover 61% van de Nederlanders zonder migratieachtergrond), en ze zijn 'vaker voorstander van de vrijheid om religieuze kleding in het openbaar te mogen dragen, 79% tegen gemiddeld 64%' (Kregting et al. 2025, 142). Over andere concrete manifestaties van de publieke rol van religie zijn de verschillen tussen christenen met en zonder migratieachtergrond niet erg groot.

Eén zo'n manifestatie is confessioneel onderwijs. Van de christenen zonder migratieachtergrond geeft 21% de voorkeur aan confessioneel onderwijs, tegenover 18%

van de christenen met een niet-westerse en 12% met een westerse migratieachtergrond (Kregting et al. 2025, 113). Een van de weinige gepubliceerde artikelen die raakt aan dit thema beschrijft de relatie tussen kerk, familie en school bij jongeren van de kerk MCTC (*Maranatha Community Transformation Center*) in Amsterdam Zuidoost (Wartena, Bertram-Troost en Miedema 2008). In deze casus geven de jongeren, die geen christelijk onderwijs volgen en behoorlijk kritisch zijn op hun scholen, toch de voorkeur aan religieus pluralistische scholen met goed onderwijs over religie én ruimte om daarover van gedachten te wisselen, boven christelijke scholen. Als reden geven ze aan het belangrijk te vinden om meer te leren over anderen, en ze zien het als een kans om hun geloof te kunnen delen met niet-christenen. In de praktijk blijken algemene scholen echter niet altijd ruimte voor onderwijs en gesprek over religie te bieden.

Wat betreft politiek en religie is het beeld vergelijkbaar divers: migrantenchristenen stemmen op allerlei verschillende politieke partijen, niet automatisch op christelijke partijen (Grant 2019). Het democratische stelsel wordt wel positief gewaardeerd (Kuijsten 2020, 15): 'Christian migrants in the Netherlands maintain a primarily positive perception of democracy. (...) The majority (...) defined democracy through liberal and deliberative concepts. Individual freedom, religious freedom, self-determination by the people and a civic share in governmental power were revealed to be the most appreciated aspects of democracy.' Hieruit spreekt het belang dat velen hechten aan vrijheid (van religie), autonomie en burgerparticipatie – mede ingegeven door ervaringen in herkomstlanden.

Uit de beschikbare gegevens komt een beeld naar voren waarbij in elk geval een deel van de niet-westerse migrantenchristenen behoefte heeft aan vrijheid en ruimte om hun geloof te uiten en met anderen te delen, ook in het publieke domein, en het geloof dus niet uitsluitend beschouwt als een privézaak voor 'achter de voordeur'. Dat kan op school zijn, of door kerken te behouden, of door religieuze kleding in het openbaar te mogen dragen, of wellicht nog op andere manieren die niet door *God in Nederland* zijn onderzocht. Men uit bezwaar wanneer die ruimte wordt ingeperkt doordat een overheid (of een school, etc.) dominant-seculier beleid voorstaat en religie strikt delegeert tot het privédomein. Dominant-seculier beleid wordt door beleidsmakers als 'neutraal' beschouwd, maar gaat vaak wel degelijk gepaard met bepaalde normen en waarden die niet altijd in lijn zijn met de geloofsovertuigingen van christenen met een migratieachtergrond.

Veranderingsprocessen

God in Nederland beschrijft een aantal veranderingsprocessen in de Nederlandse samenleving tussen 1966 en 2024. Een van die veranderingsprocessen is religieuze individualisering. De beschikbare data over christenen met een migratieachtergrond zijn te beperkt om verstrekkende uitspraken te kunnen doen, maar migrantenchristenen hebben zich wel te verhouden tot deze Nederlandse samenleving. Een aantal zaken herken ik uit de praktijk. Zo is individualisering van het geloof op bepaalde wijze ook merkbaar onder migrantenchristenen. Door migratie komen ze in een andere context terecht waar seculariteit de sociale norm is. Dit beïnvloedt de vanzelfsprekendheid van sociale gewoontes en verwachtingen binnen hun gemeenschap in herkomstland. Sommige kerken migreren mee: zij stellen in Nederland kerkleiders aan voor zielzorg aan kerkleden die hierheen zijn verhuisd, en planten hier nieuwe kerken. Diasporagemeenschappen kunnen zo in Nederland naar hun eigen vertrouwde kerk blijven gaan, wat houvast biedt in een (aanvankelijk) vreemde omgeving. Anderen maken gebruik van de keuzemogelijkheden die de nieuwe Nederlandse context biedt om andere wegen te verkennen. Zo is een verschuiving merkbaar van traditionele denominaties richting evangelische en pinksterkerken, en gaan soms migranten met een niet-christelijke achtergrond over tot het christelijk geloof (bijv. christenen met een moslimachtergrond). Met name geloofsgemeenschappen wiens religieuze tradities nauw verweven zijn met de cultuur in hun herkomstland staan voor een behoorlijke uitdaging van culturele overdracht aan jongere generaties die gevormd zijn in de Nederlandse cultuur. Dit biedt kansen voor evangelische en pinksterkerken, die cultureel gezien door hun gebruik van popmuziek en moderne media meer aansluiten bij de hedendaagse westerse cultuur. Maar ook evangelische en pinksterkerken die door niet-westerse migrantenchristenen zijn opgericht staan voor de uitdaging hoe hun jongeren goed te begeleiden in hun religieuze identiteitsontwikkeling. In de Nederlandse context waarin seculariteit en multiculturaliteit en -religiositeit de norm zijn, worden jongere generaties geconfronteerd met andere vragen dan opvoeders van de eerste generatie gewend zijn.

Slotreflectie

Er blijkt in *God in Nederland* sprake van twee tegenovergestelde trends: enerzijds blijft het aantal christenen in Nederland dalen, met name onder de traditionele volkskerken (Kregting et al. 2025, 73), anderzijds blijft de groep migrantenchristenen groeien als gevolg van migratie. Sinds 2015 hebben grotere groepen met name orthodoxe christenen uit Eritrea, Syrië en Oekraïne zich in Nederland gevestigd, en ook immigratie uit andere landen blijft een factor. Als gevolg hiervan groeit de aandacht onder gevestigde kerken voor contact met migrantenchristenen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de inzet van organisaties zoals o.a. ICP (Intercultural Church

Plants), Stichting Geloofsinburgering, Connecting Churches en de PKN. Ook blijven discussies over voortgezet gebruik van vrijkomende kerkgebouwen door nieuwere kerkgemeenschappen aanhouden (Kregting en Copier 2021) en worden regelmatig kerkgebouwen verkocht aan kerkgemeenschappen met migratieachtergrond.

Een ander gevolg is dat het verschil in godsdienstigheid tussen niet-westerse migrantenchristenen en de meerderheid van de Nederlandse bevolking toeneemt. Dit is vergelijkbaar met wat *God in Nederland* omschrijft als 'toenemende polarisatie tussen kleinere orthodox protestante kerken en mainstream Nederland' (Kregting et al. 2025, 157). *God in Nederland* constateert bovendien dat Gen Z (jongeren geboren tussen 2001 en 2007) meer openstaat voor kerk en religie, vaker kerklid is en vaker geloven in God of een hogere macht, en ook positiever staat tegenover publieke rol van religie en de kerken (Kregting et al. 2025, 117). Deze 'conservatieve heroriëntatie' doet 'hen weer richting de kerken kijken' (Kregting et al. 2025, 159). Meerdere multiculturele kerken geven aan momenteel hard te groeien doordat meer jongeren, van verschillende achtergronden, naar hun kerken komen. Het lijkt een logische match: mensen met een duidelijke boodschap die ze graag willen delen en mensen die meer willen leren over het geloof weten elkaar te vinden.

De vraag is in hoeverre deze groepen inderdaad naar elkaar zullen toegroeien. *God in Nederland* constateert de stabilisering van een 'harde kern' van gelovigen. Zal in een volgende editie van *God in Nederland* blijken dat de kleinere orthodox protestantse kerken, niet-westerse migrantenchristenen en een deel van Gen Z elkaar hebben gevonden in deze 'harde kern'? Op veel religieuze thema's lijkt er sprake van vergelijkbaar behoudende standpunten, maar op het thema migratie is het verschil best groot en op een aantal kwesties (o.a. geloofsvragen als gevolg van migratie en overdracht aan volgende generaties) hebben kerken nog maar in wisselende mate adequate antwoorden gevonden. Of een gedeelde ervaring als religieuze minderheid voldoende zal blijken om de onderlinge verschillen te overbruggen, zal toekomstig onderzoek hopelijk uitwijzen.

Literatuurlijst

- Castillo Guerra, Jorge, Marjolein Glashouwer en Joris Kregting. 2008. *Tel Je Zegeningen. Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*. Kaski.
- De Hart, Joep, en Pepijn van Houwelingen. 2018. *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Grant, Madelon, red. 2019. *Beelddragen. De wereldkerk en haar politieke opdracht*. Sallux & Groen van Prinsterer Foundation.
- Koning, Danielle. 2011. *Importing God: The Mission of the Ghanaian Adventist Church and Other Immigrant Churches in the Netherlands*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kregting, Joris, en Jorien Copier. 2021. *Het gebruik van gebedshuizen door migrantenkerken*. Kaski.

- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit.
- Kuijsten, Tim. 2020. *A multicultural understanding of Democracy. Interpretations of Democracy by Christian migrants*. Masterscriptie, Universiteit Utrecht.
- Van den Toorn, Jessica, Maarten Davelaar, Ahmed Hamdi, Leyla Rechtes en Milan van Keulen. 2020. *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Verwey Jonker Instituut.
- Van der Meer, Naomi. 2010. *Believers in the Universal Church: Processes of Self-Identification among Catholic Immigrants of African Descent in the Dutch Religious Landscape*. LIT Verlag.
- Wartena, Sjoukje, Gerdien Bertram-Troost en Siebren Miedema. 2008. "Christian Immigrant Youth from the Maranatha Community Transformation Center: in between Family, Church and School. A Case Study in Amsterdam Zuidoost." In *A Moving God: Immigrant churches in the Netherlands*, geredigeerd door Mechteld Jansen en Hijme Stoffels. LIT Verlag.
- Wielzen, Duncan. 2022. *Notitie Welzijn buitenlandse missionarissen*. Kaski & NIM.